

Γεβγκένι Ζαμιάτιν: ένας σοβιετικός αιρετικός.¹

Περί Λογοτεχνίας, Επανάστασης, Εντροπίας και άλλων ζητημάτων.

Ορισέ μου τον τελευταίο αριθμό, τον υπέρτατο, τον μέγιστο.

*Μα αυτό είναι παράλογο! Αν ο αριθμός των αριθμών είναι άπειρος,
πώς μπορεί να υπάρξει τελευταίος;*

Και πώς μπορείς να μιλάς για τελευταία επανάσταση;

Δεν υπάρχει τελευταία. Οι επαναστάσεις είναι άπειρες.

Ρώτα έξω απ' τα δόντια: Τι είναι επανάσταση;

Κάποιοι άνθρωποι θα απαντήσουν, παραφράζοντας τον Λουδοβίκο ΙΔ':
Εμείς είμαστε η επανάσταση. Άλλοι θα απαντήσουν σύμφωνα με το
ημερολόγιο, αναφερόμενοι σε μήνα και μέρα. Κάποιοι άλλοι θα δώσουν
μια άλφα απάντηση. Αν θέλουμε όμως να προχωρήσουμε από το άλφα
στις συλλαβές, η απάντηση θα είναι αυτή:

Δυο νεκρά, σκοτεινά αστέρια συγκρούονται με έναν ανεπαίσθητο,
εκκωφαντικό θόρυβο και ένα νέο άστρο φωτίζεται: αυτό είναι
επανάσταση. Ένα μόριο αποσπάται από την τροχιά του και καθώς
εκσφενδονίζεται μέσα σε ένα γειτονικό ατομικό σύμπαν, δίνει ζωή σε ένα
νέο χημικό στοιχείο: αυτό είναι επανάσταση. Ο Λομπατσέφσκι² ραγίζει
τους τοίχους ενός αιωνόβιου ευκλείδειου κόσμου με ένα μόνο βιβλίο,

¹ Yevgeny Zamyatin: A Soviet Heretic: On Literature, Revolution, Entropy, and Other Matters. (Σ.τ.Μ.)

² Ο Νικολάι Λομπατσέφσκι (1792- 1856) ήταν Ρώσος μαθηματικός και πανεπιστημιακός. Δίδαξε στο πανεπιστήμιο του Καζάν. Το πρώτο του έργο αναφέρεται στη μη ευκλείδεια γεωμετρία (ή γεωμετρία του Λομπατσέφσκι), της οποίας θεωρείται ο θεμελιωτής. Στη μη-ευκλείδεια γεωμετρία ορισμένα από τα αξιώματα της ευκλείδειας γεωμετρίας δεν ισχύουν (π.χ. το αξίωμα των παραλλήλων). (Σ.τ.Μ.)

ανοίγοντας το δρόμο σε αναρίθμητους μη-ευκλείδειους χώρους: αυτό είναι επανάσταση.

Η επανάσταση είναι παντού, μέσα στο καθετί. Είναι άπειρη. Δεν υπάρχει τελευταία επανάσταση, ούτε τελευταίος αριθμός. Η κοινωνική επανάσταση είναι μόνο ένας αριθμός μέσα στον άπειρο αριθμό αριθμών: ο νόμος της επανάστασης δεν είναι κοινωνικός νόμος, αλλά ένας απροσμέτρητα μεγαλύτερος. Είναι ένας κοσμικός, καθολικός νόμος – όπως ο νόμος της διατήρησης της ενέργειας και της διάχυσής της (εντροπία). Κάποια μέρα θα διατυπωθεί μια ακριβής μαθηματική φόρμουλα για τον νόμο της επανάστασης. Και σε αυτή τη φόρμουλα, έθνη, τάξεις, αστέρια –και βιβλία– θα αποδοθούν ως αριθμητικές ποσότητες.

Ο νόμος της επανάστασης είναι κόκκινος, πύρινος, θανάσιμος: αλλά αυτός ο θάνατος σημαίνει τη γέννηση μιας νέας ζωής, ενός νέου άστρου. Και ο νόμος της εντροπίας έχει το κρύο μπλε του πάγου, όπως τα παγωμένα διαπλανητικά άπειρα διαστήματα. Η φλόγα από κόκκινη γίνεται ένα ομοιόμορφο, ζεστό ροζ, όχι πια θανάσιμο, αλλά ευχάριστο. Ο ήλιος γερνάει και γίνεται πλανήτης, βολικό για τις λεωφόρους, τα καταστήματα, τα κρεβάτια, τις πόρνες, τις φυλακές: αυτός είναι ο νόμος. Και αν είναι να ξαναβρεί ο πλανήτης τη νιότη του, θα πρέπει να πυρποληθεί, θα πρέπει να εκτροχιαστεί από την ομαλή λεωφόρο της εξέλιξης: αυτό είναι ο νόμος.

Η φλόγα θα κρυστάλλει αέριο ή μεθαέριο (στο βιβλίο της Γέννησης οι μέρες ισοδυναμούν με χρόνια, με ολόκληρες εποχές). Κάποιος όμως πρέπει να το δει αυτό ήδη από σήμερα και να μιλήσει αιρετικά σήμερα για το αέριο. Οι αιρετικοί είναι το μόνο (πικρό) γιατρικό ενάντια στην εντροπία της ανθρώπινης σκέψης.

Όταν η φλεγόμενη, κοχλάζουσα σφαίρα (στην επιστήμη, στη θρησκεία, στην κοινωνική ζωή, στην τέχνη) κρυστώνει, το πύρινο μάγμα επικαλύπτεται με το δόγμα –μια άκαμπτη, απολιθωμένη, ακίνητη κρούστα. Ο δογματισμός στην επιστήμη, στη θρησκεία, στην κοινωνική ζωή ή στην τέχνη είναι η εντροπία της σκέψης. Ότι έγινε δόγμα δεν καίει πια: αποπνέει μόνο ζεστασιά –είναι χλιαρό, κρύο. Τη θέση της Επί του Όρους Ομιλίας, κάτω από τον καυτό ήλιο, μπροστά σε υψωμένα χέρια και ανθρώπους που κλαίνε με λυγμούς, πήρε η αποχαυνωτική προσευχή

μέσα σε επιβλητικά μοναστήρια. Τη θέση του «Κι όμως, γυρίζει!» του Γαλιλαίου πήραν οι ψυχροί υπολογισμοί στο θερμαινόμενο δωμάτιο κάποιου παρατηρητηρίου. Πάνω σε Γαλιλαίους οι επίγονοι χτίζουν τις δικές τους κατασκευές, αργά, κομμάτι-κομμάτι, σαν τα κοράλλια. Αυτό το δρόμο ακολουθεί η εξέλιξη, μέχρι τη στιγμή που μια νέα αίρεση θα ανατινάξει τα θραύσματα του δόγματος και όλα τα οικοδομήματα, φτιαγμένα από την πιο ανθεκτική πέτρα, που χτίστηκαν πάνω του.

Οι εκρήξεις δεν είναι ευχάριστο πράγμα. Γι' αυτό και οι πυροδότες τους, οι αιρετικοί, δικαιολογημένα εξολοθρεύονται με φωτιά, με τσεκούρια, με λέξεις. Για κάθε σήμερα, για κάθε εξέλιξη, για κάθε επίπονη, αργή, χρήσιμη, χρησιμότερη εργασία χτισίματος του κοραλλιού, οι αιρετικοί αποτελούν απειλή. Ανόητα, απερίσκεπτα, εκσφενδονίζονται μες στο σήμερα από το αύριο, είναι ρομαντικοί. Ο Μπαμπέφ³ δικαίως αποκεφαλίστηκε το 1797: μεταπήδησε στο 1797 διασχίζοντας 150 χρόνια. Είναι απλώς σαν να αποκεφαλίστηκε μια αιρετική λογοτεχνία που αμφισβητεί το δόγμα: αυτή η λογοτεχνία είναι επιβλαβής.

Αλλά η επιβλαβής λογοτεχνία είναι χρησιμότερη από τη χρήσιμη λογοτεχνία, γιατί αν είναι αντί-εντροπική είναι ένα μέσο καταπολέμησης της ασβεστοποίησης, της σκλήρωσης, της κρούστας, των βρυνών, της αδράνειας. Είναι ουτοπική, παράλογη, όπως ο Μπαμπέφ το 1797. Δικαιώνεται 150 χρόνια αργότερα.

Ξέρουμε τον Δαρβίνο. Ξέρουμε και τι ακολούθησε τον Δαρβίνο – μεταλλάξεις, ο βαϊσμανισμός⁴, ο νεο-λαμαρκισμός⁵. Αλλά όλα αυτά είναι

³ Ο François-Noël Babeuf (1760- 1799) ήταν γάλλος πολιτικός και δημοσιογράφος της Γαλλικής Επαναστατικής περιόδου. Άσκησε έντονη κριτική στο γαλλικό κτηματολόγιο και το φορολογικό σύστημα. Ως εκδότης εφημερίδων, υποστήριξε την ιδέα της ισότητας και ήταν συνιδρυτής του λεγόμενου «κινήματος των ίσων». Καταδικάστηκε σε αποκεφαλισμό ως συνωμότης. (Σ.τ.Μ.)

⁴ Ο August Weismann (1834- 1914) ήταν γερμανός βιολόγος και ένας από τους ιδρυτές της γενετικής επιστήμης, ο οποίος έγινε ευρύτερα γνωστός για την αντίθεσή του στο δόγμα της κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών (κατόρθωσε να αποδείξει ότι οι ιδιότητες που αποκτά το άτομο υπό την επίδραση του περιβάλλοντος, δεν κληρονομούνται) και για τη θεωρία του «πλάσματος μικροβίων», τον πρόδρομο της θεωρίας του DNA. (Σ.τ.Μ)

⁵ Ο Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829), υπήρξε ο πρώτος επιστήμονας που διατύπωσε τη θεωρία ότι η ζωή στη Γη δεν εμφανίστηκε πρόσφατα, όπως έως τότε πίστευαν οι πιο πολλοί συνάφελφοί του (με βάση τις κυρίαρχες θρησκευτικές πεποιθήσεις), και πως οι ζωντανοί οργανισμοί δεν ήταν πάντα ίδιοι αλλά με τον καιρό άλλαζαν μορφή. Οι ιδέες του όσον αφορά την αλλαγή των ειδών –δηλαδή, την εξέλιξή τους– δημοσιεύθηκαν στο βιβλίο του *Philosophie Zoologique* το 1809. Αργότερα, το θεωρητικό πλαίσιο που επινόησε ονομάστηκε λαμαρκισμός, κυρίως για να τονιστεί η διαφορά του

σοφίτες, μπαλκόνια: το οικοδόμημα είναι ο Δαρβίνος. Και σε αυτό το οικοδόμημα δεν υπάρχουν μόνο μύκητες και γυρίνοι, αλλά και ο άνθρωπος. Τα δόντια ακονίζονται μόνο όταν υπάρχει κάποιος να ροκανίσουν. Οι οικόσιτες κότες έχουν φτερά μόνο για να φτεροκοπούν. Ο νόμος που ισχύει για τις κότες, ισχύει και για τις ιδέες: οι ιδέες που τρέφονται με έτοιμα κομματάκια κοτόπουλου χάνουν τα δόντια τους όπως και ο πολιτισμένος άνθρωπος που τρώει κοτολέτες. Οι αιρετικοί είναι απαραίτητοι για την υγεία: εάν δεν υπάρχουν αιρετικοί, θα πρέπει να εφευρεθούν.

Μια λογοτεχνία που είναι ζωντανή δε ζει με το ρολόι του χτες, ούτε του σήμερα, αλλά του αύριο. Είναι ένας ναύτης ανεβασμένος στο κεντρικό κατάρτι: από την κορυφή μπορεί να δει πλοία που βυθίζονται, παγόβουνα και δίνες αόρατες ακόμα από το κατάστρωμα. Μπορεί να τον κατεβάσουν απ' το κατάρτι για να ελέγξει τους λέβητες ή να δουλέψει τον μποτσεργάτη, αλλά αυτό δεν αλλάζει τίποτα: το κατάρτι θα είναι πάντα εκεί και ο επόμενος που θα ανέβει στην κορυφή του θα δει αυτό που είχε δει και ο πρώτος.

Σε μια καταιγίδα, κάποιος πρέπει να είναι ανεβασμένος στο κατάρτι. Σήμερα είμαστε εν μέσω καταιγίδας και τα σήματα κινδύνου έρχονται από παντού. Μόλις χτες ένας συγγραφέας μπορούσε ήρεμα να βολτάρει στο κατάστρωμα τραβώντας φωτογραφίες με την Κόντακ του (το λογοτεχνικό του είδος): ποιος όμως θα θέλει να θαυμάζει τα τοπία και τις λογοτεχνικές περιγραφές, όταν ο κόσμος γέρνει σε γωνία σαράντα πέντε μοιρών, όταν χάσκουν πράσινα στόματα, όταν το σκαρί τρίζει; Σήμερα το μόνο που μπορούμε είναι να κοιτάζουμε και να σκεφτόμαστε σαν αυτούς που βρίσκονται στο κατώφλι του θανάτου: όπου να' ναι θα πεθάνουμε – τι σημασία είχαν όλα αυτά; Πώς ζήσαμε τη ζωή μας; Αν μπορούσαμε να ξεκινήσουμε από την αρχή, πως θα ζούσαμε; Και με ποιο σκοπό; Αυτό που έχουμε ανάγκη στη λογοτεχνία σήμερα είναι οι απέραντοι φιλοσοφικοί ορίζοντες –ορίζοντες ιδωμένοι από κορυφές καταρτιών, από αεροπλάνα· χρειαζόμαστε το έσχατο, το πιο τρομακτικό, το πιο ατρόμητο «Γιατί;» και «Υστερα τι;».

Αυτό ρωτούν τα παιδιά. Τα παιδιά άλλωστε είναι οι πιο τολμηροί φιλόσοφοι. Μπαίνουν στη ζωή γυμνά, χωρίς καν το πιο μικρό συγκόφυλλο δόγματος, χωρίς απόλυτα αξιώματα και πίστεις. Γι' αυτό κάθε ερώτηση που κάνουν είναι τόσο παράλογα αφελής και τόσο τρομαχτικά περίπλοκη. Οι νέοι άνθρωποι που μπαίνουν στη ζωή σήμερα είναι τόσο γυμνοί και ατρόμητοι όσο τα παιδιά: και εκείνοι, όπως τα παιδιά, όπως ο Σοπενχάουερ, ο Ντοστογιέφσκι, ο Νίτσε, ρωτούν «Γιατί;» και «Ύστερα τι;». Οι ιδιοφυείς φιλόσοφοι, τα παιδιά και οι άνθρωποι είναι εξίσου σοφοί – επειδή κάνουν εξίσου ανόητες ερωτήσεις. Ανόητες για έναν πολιτισμένο άνθρωπο που έχει ένα καλο-επιπλωμένο ευρωπαϊκό διαμέρισμα, με μια εξαιρετική τουαλέτα και ένα καλο-επιπλωμένο δόγμα.

Η οργανική χημεία έχει ήδη εξαλείψει τη γραμμή που χώριζε τη ζωντανή από τη νεκρή ύλη. Είναι λάθος να διαχωρίζεις τους ανθρώπους σε ζωντανούς και νεκρούς: υπάρχουν άνθρωποι που είναι ζωντανοί-νεκροί και άλλοι που είναι ζωντανοί-ζωντανοί. Οι ζωντανοί-νεκροί γράφουν, περπατούν, μιλούν, δρουν, όπως οι άλλοι. Αλλά δεν κάνουν λάθη· μόνο οι μηχανές δεν κάνουν λάθη και παράγουν μόνο νεκρά πράγματα. Οι ζωντανοί-ζωντανοί κάνουν διαρκώς λάθη και συνεχώς αναζητούν, αναρωτιούνται, βασανίζονται.

Το ίδιο ισχύει και για ό,τι γράφουμε: περπατάει και μιλάει, αλλά μπορεί να είναι ζωντανό-νεκρό ή ζωντανό-ζωντανό. Αυτό που είναι πραγματικά ζωντανό είναι ατρόμητο και αναζητά ατέρμονα απαντήσεις σε παράλογες, «παιδιάστικες» ερωτήσεις. Ας είναι λάθος οι απαντήσεις, ας είναι εσφαλμένη η φιλοσοφία – τα λάθη είναι πολυτιμότερα από τις αλήθειες: η αλήθεια ανήκει στη μηχανή, το σφάλμα είναι ζωντανό· η αλήθεια καθησυχάζει, το σφάλμα ενοχλεί. Και αν είναι αδύνατο να βρεθούν οι απαντήσεις, τόσο το καλύτερο! Η ενασχόληση με απαντημένες ερωτήσεις είναι προνόμιο του εγκεφάλου που κατασκευάστηκε όπως το στομάχι της αγελάδας, το οποίο, όπως ξέρουμε, είναι φτιαγμένο για να χωνεύει αναμασημένη τροφή.

Αν υπήρχε κάτι σταθερό στη φύση, αν υπήρχαν αλήθειες, όλα αυτά θα ήταν ασφαλώς λανθασμένα. Ευτυχώς, όμως, όλες οι αλήθειες είναι εσφαλμένες. Αυτή είναι η ουσία της διαλεκτικής διαδικασίας: οι αλήθειες του σήμερα, άγριο γίνονται λάθη: δεν υπάρχει τελευταίος αριθμός.

Αυτή η αλήθεια (η μοναδική) είναι μόνο για τους δυνατούς. Τα αδύναμα μυαλά επιμένουν να πιστεύουν σε ένα πεπερασμένο σύμπαν, στον τελευταίο αριθμό· χρειάζονται, με τα λόγια του Νίτσε, τα «δεκανίκια της βεβαιότητας». Οι αδύναμοι δεν έχουν το σθένος να συμπεριλάβουν τον εαυτό τους στο διαλεκτικό συλλογισμό. Δύσκολο, είναι αλήθεια. Είναι όμως ακριβώς αυτό που πέτυχε ο Αϊνστάιν: κατάφερε να θυμάται ότι αυτός, ο Αϊνστάιν, παρατηρώντας την κίνηση με ένα ρολόι στο χέρι, κινούνταν επίσης· κατάφερε να παρατηρήσει την κίνηση της γης από έξω.

Αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος με τον οποίο η μεγάλη λογοτεχνία, που δεν γνωρίζει τελικούς αριθμούς, παρατηρεί την κίνηση της γης.

Ο εξωτερικός χαρακτήρας της ζωντανής λογοτεχνίας είναι ίδιος με τον εσωτερικό της: αρνείται τις αλήθειες, αρνείται αυτό που γνωρίζουν όλοι οι άλλοι και ό,τι έχω μάθει εγώ μέχρι αυτή τη στιγμή. Φεύγει από τα καθιερωμένα μονοπάτια, από την πλατιά λεωφόρο.

Η πλατιά λεωφόρος της ρωσικής λογοτεχνίας, έχοντας λειανθεί αριστοτεχνικά από τους γιγάντιους τροχούς του Τολστόι, του Γκόρκι και του Τσέχοφ, είναι ο Ρεαλισμός, η καθημερινή ζωή: γι' αυτό και πρέπει να στραφούμε μακριά απ' την καθημερινή ζωή. Τα μονοπάτια που καθιερώθηκαν και καθαγιάστηκαν από τον Μπλοκ, τον Σολογκούμπ και τον Μπέλι είναι τα μονοπάτια του Συμβολισμού, ο οποίος αποκήρυξε την καθημερινή ζωή: γι' αυτό και πρέπει να στραφούμε στην καθημερινή ζωή.

Παράλογο; Ναι. Το ότι υπάρχει σημείο τομής των παράλληλων γραμμών είναι επίσης παράλογο. Είναι όμως παράλογο μόνο για την κλασική, επίπεδη γεωμετρία του Ευκλείδη. Για τη μη-ευκλείδεια γεωμετρία είναι ένα αξίωμα. Το μόνο που χρειάζεται είναι να πάψεις να είσαι επίπεδος, να υψωθείς πάνω από το επίπεδο. Για τη λογοτεχνία σήμερα η επίπεδη επιφάνεια της καθημερινής ζωής είναι ό,τι για ένα αεροπλάνο η γη – απλώς ένας διάδρομος από όπου μπορεί να απογειωθεί για να ανέβει στο κεντρικό κατάρτι, από την καθημερινότητα στις πραγματικότητες της ύπαρξης, στη φιλοσοφία, στο φαντασιακό. Ας αφήσουμε την άμαξα του χτες να τρίξει πάνω στις καλοστρωμένες λεωφόρους. Οι ζωντανοί είναι αρκετά δυνατοί για να αποκοπούν από το χτες τους.

Είτε βάλετε μέσα έναν αστυνομικό επιθεωρητή είτε έναν κομισάριο, η άμαξα θα παραμείνει άμαξα. Και η λογοτεχνία θα παραμείνει

λογοτεχνία του χτες ακόμα και αν οδηγείτε μια «επαναστατική ζωή» κατά μήκος της πολυταξιδεμένης Λεωφόρου –ακόμη και αν οδηγείτε μια εντυπωσιακή τρούκα με κουδουνάκια. Αυτό που χρειαζόμαστε σήμερα είναι αυτοκίνητα, αεροπλάνα, το τρεμόσβησμα, η πτήση, οι τελείες, οι παύλες, τα δευτερόλεπτα.

Οι παλιές, αργές περιγραφές που τρίζουν ανήκουν πια στο παρελθόν· σήμερα ο κανόνας είναι η συντομία –κάθε λέξη όμως πρέπει να είναι υπερ-τροφοδοτημένη με υψηλή τάση. Πρέπει να συμπιέσουμε σε ένα μόνο δευτερόλεπτο ό,τι χωρούσε πριν σε εξήντα. Έτσι, η σύνταξη γίνεται ελλειπτική, ευμετάβλητη· οι περίπλοκες πυραμίδες των περιόδων αποσυναρμολογούνται πέτρα-πέτρα σε ανεξάρτητες προτάσεις. Όταν κινείσαι γρήγορα, το καθιερωμένο, το σύνηθες, ξεφεύγει από το μάτι: έτσι προκύπτει ασυνήθιστος, συχνά αναπάντεχος συμβολισμός και λεξιλόγιο. Η εικόνα είναι αιχμηρή, τεχνητή και με ένα μόνο εμφανές χαρακτηριστικό –το μόνο χαρακτηριστικό που θα δεις φευγαλέα από ένα αυτοκίνητο που τρέχει. Στο αγιοποιημένο από την παράδοση λεξιλόγιο έχουν εισβάλει επαρχιωτισμοί, νεολογισμοί, η επιστήμη, τα μαθηματικά, η τεχνολογία.

Εάν αυτό γίνει ο κανόνας, το ταλέντο του συγγραφέα συνίσταται στο να κάνει τον κανόνα εξαίρεση. Οι περισσότεροι συγγραφείς μετατρέπουν την εξαίρεση σε κανόνα.

Τόσο η επιστήμη όσο και η τέχνη προβάλλουν τον κόσμο πάνω σε συγκεκριμένες συντεταγμένες. Οι διαφορές στη φόρμα οφείλονται μόνο στις διαφορετικές συντεταγμένες. Όλες οι ρεαλιστικές φόρμες είναι προβολές πάνω στις σταθερές, επίπεδες συντεταγμένες του ευκλείδειου κόσμου. Αυτές οι συντεταγμένες δεν υπάρχουν στη φύση. Ούτε υπάρχει πεπερασμένος, αμετάβλητος κόσμος· αυτός ο κόσμος είναι μια σύμβαση, μια αφαίρεση, μια μη πραγματικότητα. Γι' αυτό και ο Ρεαλισμός – «σοσιαλιστικός» ή «αστικός»– είναι μη πραγματικός. Πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι η προβολή πάνω σε επιταχυνόμενες, καμπύλες επιφάνειες –όπως στα νέα μαθηματικά και στη νέα τέχνη. Ο ρεαλισμός που δεν είναι πρωτόγονος, που δεν είναι *realia* αλλά *realiora*⁶, συνίσταται στη μετατόπιση, στην παραμόρφωση, στην καμπυλότητα, στη μη-

⁶ Ο Βιάτσεσλαβ Ιβάνοφ, Ρώσος συμβολιστής, ποιητής, και φιλόσοφος, έκανε τη θεωρητική διάκριση μεταξύ του κόσμου των φαινομένων (*iavleniia*) και του κόσμου της ουσίας (*sushchnosti*). Σύμφωνα

αντικειμενικότητα. Μόνο ο φακός της φωτογραφικής μηχανής είναι αντικειμενικός.

Μια νέα φόρμα δεν είναι κατανοητή σε όλους: πολλοί τη θεωρούν δύσκολη. Πιθανόν. Το συνηθισμένο, το κοινότοπο είναι ασφαλώς ευκολότερο, πιο ευχάριστο, πιο βολικό. Ο κόσμος του Ευκλείδη είναι πολύ απλός και αυτός του Αϊνστάιν πολύ δύσκολος –είναι όμως πια αδύνατο να επιστρέψουμε στον Ευκλείδη. Καμία επανάσταση ή αίρεση δεν είναι βολική ή εύκολη. Γιατί είναι ένα άλμα, μια ρωγμή στην ομαλή καμπύλη της εξέλιξης, και η ρωγμή είναι πληγή, πόνος. Αλλά η πληγή είναι απαραίτητη: το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας υποφέρει από την κληρονομική ασθένεια του ύπνου και δεν πρέπει να επιτρέπεται στα θύματα αυτής της ασθένειας (εντροπία) να κοιμούνται, αλλιώς θα είναι αυτός ο τελευταίος τους ύπνος, ο θάνατος.

Η ίδια ασθένεια προσβάλλει συχνά καλλιτέχνες και συγγραφείς: παραδίνονται ικανοποιημένοι σε βαθύ ύπνο μέσα σε φόρμες που ανακάλυψαν μία φορά και τελειοποίησαν δύο. Και δεν έχουν τη δύναμη να πληγώσουν τον εαυτό τους, να πάψουν να αγαπούν αυτό που κάποτε αγαπούσαν, να εγκαταλείψουν τα παλιά τους, οικεία διαμερίσματα, με την έντονη ευωδιά δαφνόφυλλων, και να φύγουν μακριά, περπατώντας έξω, στην ανοιχτωσιά, να κάνουν μια νέα αρχή.

Ασφαλώς, το να πληγώσει κανείς τον εαυτό του είναι δύσκολο, ακόμη και επικίνδυνο. Αλλά για αυτούς που είναι ζωντανοί, το να ζουν το σήμερα σαν το χτες και το χτες σαν το σήμερα είναι ακόμη πιο δύσκολο.

1923

με αυτόν, η ποίηση θα πρέπει να αντανakλά και τα δυο, αλλά ο ποιητής πρέπει να ενδιαφέρεται πρωτίστως για μια γλώσσα που θα ερμηνεύει το δεύτερο (την ουσία). Ο ίδιος, εισήγαγε δυο όρους για να δείξει το πως αντιλαμβανόταν το συμβολισμό: *realia* και *realiora*. Το πρώτο αναφέρεται στα εξωτερικά φαινόμενα και το δεύτερο στην «εσωτερική, υψηλή πραγματικότητα».